

Müstəqil Ağayev

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Qabaqcıl Maarif Xadimi

IYazı

Ensiklopedik biliyə malik olan böyük vətənpərvər alim Həsən bəy Zərdabının yaradıcılığı o qədar zəngindir ki, orada səni düşündürən və maraqlandıran istədiyin məsələlərə aid cavab tapmaq mümkündür. Onun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqda, özünü sirlər aləmində hiss edirsən. Kainat, təbiət və cəmiyyət haqqında irəli sürdüyü fikirlər və mülahizələr öz sədəliyi və məntiqiliyi ilə oxucunu özünə cəlb edir. Onun əsərlərini, məqalələrini oxuyanda yorulmursan, daha çox məlumat, bilik əldə etmək istəyirsən.

Zərdabi əsasən təbiətşünas bir alim kimi tanınsa da, elmi fəaliyyətində fəlsəfi problemlərə də toxunmuşdur. Düzdür, Zərdabi fəlsəfə ilə məşğul olmamış, fəlsəfəyə dair əsər yazmamışdır, lakin əsərlərində fəlsəfinin bir sıra mühüm və mübahisəli məsələlərinə, yerli gəldikcə, mətnlə əlaqədar öz rəyini, fikir və münasibətini bildirmişdir.

Kainatın, təbiətin yaranması, bunlarda baş verən bir sıra hadisələr: ayın və günün tutulması, göy gurultusu, şimşəyin çaxması, müxtəlif canlıların meydana gəlməsi, okean sularının qabarması və çəkilməsi, fəsilərin dəyişməsi və sair bu kimi hadisələr insanları həm vahiməyə, təşvişə salır, həm də qorxudurdu, təəcübləndirirdi. Zəlzələlərdən, tufan və daşqınlardan müdafiə olunmaq üçün nə edəcəklərini bilmirdilər. Onlara elə gəlirdi ki, bütün bu qorxunc hadisələri, fəlakətləri doğuran, yaradan gizli, insanlara məlum olmayan bir qüvvə mövcuddur. O qüvvə insanların əməllərindən inciyəndə, onları cəzalandırmaq üçün bu fəlakətləri törədir. Düşündükləri həmin məchul qüvvəni allah adlandırır və ona xoş gəlmək, bu fəlakətlərdən qorunmaq üçün müxtəlif yollar axtarırdılar. Düşüncələrinin son nəticəsi bundan ibarət idi ki, deməli, yeri, göyü, təbiəti, kainatı, canlı və cansızları həmin gözügörünməz allah yaratmışdır.

İlahiyyətçilərə görə isədünya allah tərəfindən 6 günə yaradılmışdır. Allah "kun" deməklə dünya yaranmış və "fəyəkun" deməklə dünya yox olacaqdır. Həsən bəy Zərdabi bu fikri qəbul etmir, dünyanın, təbiətin –yer kürəsinin əmələ gəlməsini elmi əsaslarla sübut etməyə çalışaraq yazır: "Üləmə və həkəmanın əqidəsinə görə, küreyi-ərz əmələ gələndə artıq istidən ərimiş şeylərdən mürəkkəb imiş. Çünki su kimi şeylər havada olanda, su damcısı şəklində olur, ona binaən, o da küre olub və bu küre fəzada, yəni dünyanı əhatə edən boşluqda dövr edən zaman, bu boşluğun soyuğunda mürur ilə soyuyub üzü qabıq bağlamış. Çünki bu kürənin içində buxar və qeyri hava qismi şeylər, yeni qazlar olub, onlar o qabığa güc gələrək, yarıb xaricə çıxmışdır.

Əvvəl zaman küreyi-ərz qabığı qayət nazik olub, ona görə vəchlövüdə gələn çatlaqların da ədədi artıq olmuşdu. Bu çatlaqlardan çıxan buxar soyuq su olub küreyi-ərzin soyumuş qabığını basıb qərç etmiş, bu surətlə birçə dəryayi-mühit əmələ gəlmiş və beləcə

dəqeyri qazlar da çıxıb o suyu əhatə edərək hava olmuşdur. Küreyi-ərz qabığı ətrafında olan soyuqdan qalınlaşmış isə də, yenə bununla buxarvə qeyri qazlar o qabığı çatladıb, deşib xaricə çıxmış və ərimiş şeyləri də özü ilə çıxarıb, bu ərimiş daşlar qabığın üstə soyuyanda, onlardan daşlar əmələ gəlmiş ki, bu daşlar sudan çıxıb yer olmuşlardır. Sonra havada olan su buxarı ...yağışa dönüb tökülmüş və töküləncə də quru yeri dağıdıb, əridib, yuyub dəryayimühitin içinə aparmış və orada onlardan qat-qat torpaq vücuda gəlmişdir. Sonra bu torpaq qatları

Həsən bəy Zərdabının

fəlsəfi görüşləri

da qazların gücündən çatlayıb təzə daşlar əmələ gəlmişdir". ("Həyat" qəzeti, 11-ci sayı, 1905-ci il."Su, torpaq və hava").

Bu məqalədə Zərdabi göstərmək istəyir ki, ilahiyətçilərin iddiaları çox gülüncdür. Onlara inanmağın özü də nadanlıqdır. Onlarla milyon illər ərzində yaranan dünya necə ola bilər ki, 6 gündə "kun" deməklə yaranmış və "fəyəkun" deməklə məhv olsun? Bu sözlər insan ağına sığmayan uydurmadan başqa bir şey deyildir. Din xadimləri, ruhanilər indi də müsəlmanları allaha tabe olmağa, ondan yardım istəməyə, ona sığınmağa çağırırlar.

Duman və qara buludların hərəkəti, dolu və qarın yağması, habelə, ulduzların axması, zəlzələ və vulkanlar barəsində dini mövhumatın yaratdığı qarışıq təsəvvürlərin elmi dəlillər əsasında şüurlardan silinməsində Həsən bəy Zərdabının fədakar mübarizəsi böyük rol oynamışdır.

Zərdabi təbiətdə, kainatda və cəmiyyətdə baş verən hadisələrə bir materialist alim kimi yanaşır və materialist kimi onları qiymətləndirir. Materializmə görə, yaşadığımız bu dünya öz təbiəti etibarilə maddidir. Bu maddi dünyanın inkişafında və həyatın əmələ gəlməsində heç bir fəvqəltəbii, təbiətdən kənar bir "ilahi qüvvə"nin müdaxiləsi, iştirakı yoxdur. Təbiətşünaslıq elmi sübut edir ki, canlılar həmişə mövcud olmamışlar. Onlar yalnız müəyyən tarixi-təbii şəraitdə törəmişlər. Elə bir zaman olmuşdur ki, bizim planetdə heç bir canlı varlıq mövcud olmamışdır. Çünki həyat və yaşayış üçün müəyyən istilik-temperatur, rütubət və başqa şərait lazımdır. Bir neçə milyon il bundan əvvəl yer üzündə əmələ gələnlərə nəticəsində mürəkkəb zülal və bununka da çox bəsit canlı varlıqlar əmələ gəlməyə başlamışdır. Materiya həm öz-özünün, həm də təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin mənbəyini və səbəbini təşkil etmiş və indiki də etməkdədir. Həsən bəy Zərdabi təbiəti əsas bir başlanğıc hesab edir O, maddi varlıq olan kainatda möhkəm bir qanunauyğunluğun olmasını qəbul etmiş və təbiət hadisələrinin izahında materializm mövqeyində durmuşdur. Zərdabi canlı təbiətin yerin çox keçmiş tarixi bir dövründə cansız təbiətdən əmələ gəlməsini böyük bir inamla göstərmişdir.

Həsən bəy Zərdabiye görə, "yer heç bir ilahi qüvvənin əli olmadan tarixi-təbii təkamülün nəticəsində meydana gəlmişdir. Yer qaynar lavalarda olduğu dövrdən ta qabığı soyuyana qədər milyon illər ərzində böyük dəyişikliyə uğrayıb müasir vəziyyətə düşmüşdür". (H.B.Zərdabi. "Torpaq, su və hava", Bakı-1912.səh.1).

İnsanın allah tərəfindən yaradılması haqqında dini təsəvvürləri ifşa edən Zərdabi göstərir ki, insan, sizin düşündüyünüz kimi, allah tərəfindən yaradılmamışdır. O, müəyyən tarixi-təkamül prosesi keçirərək üzvi materiyanınuzun bir inkişafının nəticəsində meydana gəlmişdir. Əmələ gəldiyi dövrlərdə yerin həddindən artıq isti olması üzündən orada nəinki insanın, hətta, heç bir üzviyyətin yaşaması mümkün olmamışdır.

Təkamül nəticəsində əvvəlcə

edirik. Bir halda ki, materiya yox olmur, deməli, hərəkət də yox olmur, onun bir müvafiq formaları digər müvafiq formalarına keçir", ("Kaspi" qəzet, 1901-ci il, 41-ci sayı).

Məlumdur ki, səbəbiyyət məsələsi fəlsəfinin ən mühüm və çox mübahisəli problemlərindən biridir. Fəlsəfə tarixində uzun müddət səbəbiyyət problemi ətrafında materializmlə idealizm arasında gərgin və kəskin mübahisə və mübarizə davam etmişdir. Səbəbiyyət məsələsinin düzgün həll edilməsi, aləm və onun inkişaf qanunauyğunluqlarının obyektiv şəkildə şərh edilməsi, dünyaya materialist və dialektik baxışın açarını təşkil edir. İdealistlər səbəbiyyəti ya tam inkar edirlər, ya da səbəbiyyəti obyektiv aləmdə deyil, ilahi qüvvədə, yaxud digər bir mənəvi aləmdə

dan qeyri-üzvi maddələri qəbul edir və günəş şüalarının təsiri altında onları üzvi maddələrə çevirirlər ki, bu maddələr də yenidən bitkilərin dənələrində, meyvələrdə və bitki gövdəsinin başqa hissələrində və habelə onlardan əmələ gələn yeni bitki növlərində züھر edir və sərf olunur. İnsan və başqa heyvanlar bitkilərdəki bu üzvi maddələri bir qida kimi qəbul edib, onu yenidən hissələrə parçalayıb və həzm edirlər. Başqa sözlə, bu üzvi maddələr yenidən qeyri-üzvi maddələrə çevrilir və bu proses ardı-arası kəsilmədən davam edir". ("Kaspi" qəzeti, 33-cü sayı, 1900-cü il.)

Zərdabiye görə, həm üzvi aləmlə qeyri-üzvi aləm arasında və həm də üzvi aləmin öz daxilindəki hadisə, proses və şeylər arasında qırılmaz bir rabitə mövcuddur. Üzvi aləmdə olan əlaqəni buna misal gətirərək Həsən bəy yazır: "Yer üzərindəüzvi varlıqlar bir-biri ilə müəyyən qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə bulunurlar və bu münasibətlər elə tarazlaşırlar ki, mü-

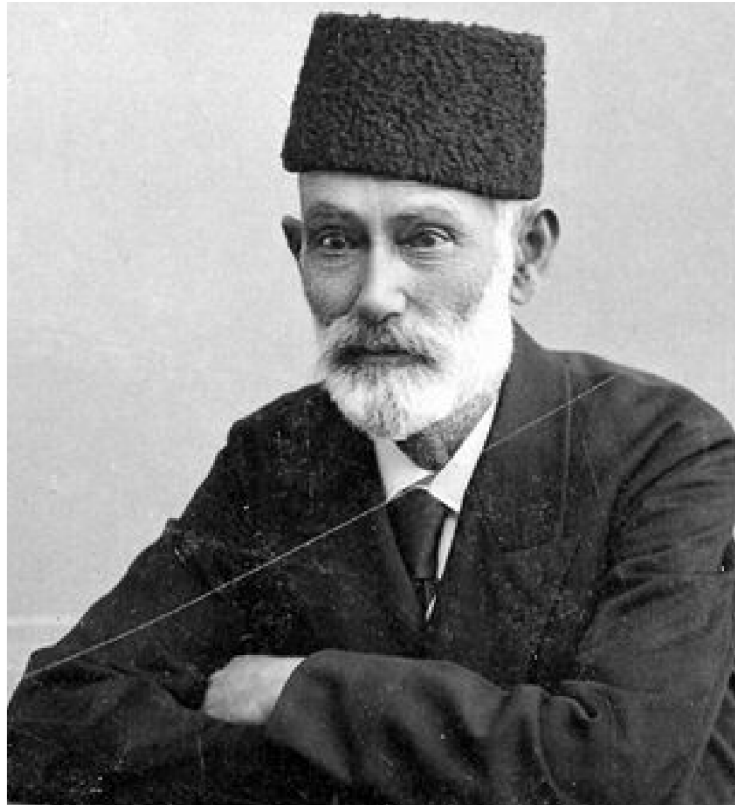
əyyən bir hissədəbaş verən pozğunluqlar ümumi ahəngdarlıqda dəyişiklik əmələ gətirir və bu və ya digər varlıqların miqdarının müvafiq surətdə artmasına və ya əskilməsinə səbəb olur".("Kaspi" qəzeti, 1902-ci il, 144-cü sayı.)

Zərdabi deyirdi ki, səbəbləri aşkar edilməmiş heç bir hadisəni və prosesini düzgün anlamaq və təhlil etmək mümkün deyildir. O, hadisə və proseslərə qondarma səbəbxətlərə qarşı çıxış edərək göstərirdi ki, müəyyən bir hadisəni doğuran səbəb araşdırılıqda bilavasitə həmin hadisəni törədən səbəb müəyyən edilməlidir ki, əks halda biz mövhumata yuvarlanmış oluruq.

Zərdabi yazırdı ki, təbiətdə baş verən hadisə və proseslərin səbəblərini düzgün araşdırılmasının insanları üçün təkə nəzəri əhəmiyyəti olmayıb, həm də ciddi əməli əhəmiyyəti vardır. Belə ki, eger insanları hadisələrin əsl səbəbini düzgün surətdə müəyyən etməsələr, onlar əməli fəaliyyətlərində yanlışlar, yəni özlərinə zərər verən hadisələrin qarşısını vaxtında almağı bacarmadıqları kimi, özlərinə mənfəət verəcək təbiət qüvvələrindən də lazımcı istifadə edə bilməzlər.

Zərdabi göstərirdi ki, təbiətdə qanunauyğunluqlar hökm sürür: "Aydın fəzalının Yer üzərindəki üzvi həyat təsiri" adlı məqaləsində heç bir qanunauyğunluğa əsaslanmayan yalançı elm olan astrologiyanın kəskin tənqidini vermişdir. O bu məqalədə müxtəlif elmirlərin əldə etdiyi nailiyyətlərə, elmi dəlillərə əsaslanaraq deyirdi ki, "Göy cisimlərinin Yer üzərində ayrı-ayrı adamların taleyinə heç bir dəxli yoxdur, guya "hər kəsin göyde bir ulduzu var"deyəni münaqicilərin iddiası heç bir əsas olmayan boş bir cəfəngiyədir.

Dəqiq elmlər Yer üzərində həyat hadisələrini bilavasitə Günəşin istiliyindən və Günəşin işığından asılı olduğunu sübut etməkləastrologiyanı bir elm kimi dəfn etdi. Elm müəyyən etmişdir ki, Yer üzərində həyatın vəsüeti müəyyən obyektiv şəraitdə və insan iradəsindən kənar olan qanunauyğunluqlardan asılıdır". ("Kaspi" qəzeti, 1900-cü il, 137-ci sayı.)

müəyyən bəsit üzvi maddələr, sonra bitkilər və heyvanlar, lap axırda insan və onun beyni meydana gəlmişdir. " Neçə milyon illər yer üzərində o qədər isti olmuş ki, orada heyvanat və nəbatatın zindənəti mümkün olmamışdır. Yer üzərində əvvəl nəbatat və heyvanat əmələ gəlmiş və axırda insan dünyaya gəlmiş, çünki axırıncı qatın üstə insan və onun sümükləri (gəmiçlərinin), ya bir qeyri hissəsinin şəkli tapılır, ondan irəli əmələ gələn qatların içində insandan heç bir əsər yoxdur".(H.B.Zərdabi."Torpaq, su və hava" Bakı, 1912, səh.1).

Zərdabi dinin uydurmalarına daha bir ağır zərbə vurmaq məqsədilə insanın təbii-təkamül yolu ilə heyvanlar aləminin müəyyən şaxələrindən ayrıldığını göstərir. Ümumiyyətlə, Zərdabi bitkilər, heyvanlar və insanın meydana gəlməsində ümumi bir mənşəyin olduğu fikrindədir". ("Həyat" qəzeti, 1905-ci il, 121-ci sayı).

Həsən bəy "yoxluq" məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, " təbiətdə heç bir şey yox olmur, materiya yox olmur, o, bir formadan başqa bir formaya çevrilir və başqa bir şəkil alır. Biz bunu yoxolma kimi qəbul

axtarırlar, daha doğrusu, allahın varlığını görürlər. Hər bir şeyin, hadisənin, mümkün varlığın səbəbi allahdır, -deyirlər.

Təbiətşünaslıq sahəsində əldə etdiyi biliklərə istinad edərək Zərdabi belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, dünya, təbiət ayrı-ayrı şey və hadisələrin təsadüfi yığılmasından ibarət olmayıb, müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrdən ibarət bir tamsdır. Təbiətdə özünü göstərən hər bir hadisə və proses müəyyən səbəb nəticəsində baş verir. "Səbəbsiz heç bir şey cərəyan etməz".

Zərdabi qeyd edir ki, dünyada hökm sürən səbəb əlaqələri onunla mərhumdur ki, bizim aləmdə, bütün canlı və cansız arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq hökm sürür. Dünyanı bir-birindən ayrılıqda, təcrid edilmiş hadisə və proseslərdən ibarət hesab edənlər dünyada mövcud olan "nizam və qaydaların əleyhinə çıxırlar"

Zərdabi "Kaspi" qəzetində dərc etdiyi bir məqaləsində təbiətdə mövcud olan obyektiv əlaqə və qarşılıqlı asılılığı belə təsvir edir: "Təbiətdə bitkilə və heyvanlar aləmi bir-birləri ilə müəyyən qarşılıqlı asılılıq münasibətlərdə olurlar Bitkilər torpaqdan və hava-